

EL TRISAGI EN L'ANTIGA LITÚRGIA HISPÀNICA. ACTUALITZACIÓ I SÍNTESI

per Sebastià JANERAS

RESUM

L'antiga litúrgia hispànica, com totes les litúrgies d'Orient i d'Occident, posseïa també, entre els ritus inicials de la missa, el cant del trisagi litúrgic (*Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis*), cantat de vegades en grec, d'altres en grec i llatí, o només en llatí. Alhora, el trisagi es presenta sota dues formes: un trisagi simple —que pot anar seguit d'uns versets— o bé un trisagi parafrasejat o farcit. En aquest article es recullen tots els textos del trisagi —en les diverses formes— i s'actualitzen els treballs anteriors sobre el tema.

Paraules clau: Trisagi, trisagi grec, trisagi ampliat, litúrgia hispànica.

THE TRISAGION IN THE OLD HISPANIC LITURGY UPDATE AND SYNTHESIS

ABSTRACT

Just like all the liturgies of the East and the West, the old Hispanic liturgy also included, among the initial rites of the mass, the hymn of the liturgical Trisagion (*Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis*), sung in Greek on some occasions, in Greek and Latin on others, or in Latin alone. Additionally, the Trisagion exists in two forms: a simple Trisagion (which may be followed by some brief verses) and a paraphrased or farsed Trisagion. Here we compile all the texts of the Trisagion, in its various forms, and the previous studies on this subject are updated.

Keywords: Trisagion, Greek Trisagion, expanded Trisagion, Hispanic liturgy.

El trisagi (Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς - *Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis, miserere nobis*), com és sabut, és un cant que es troba en totes les litúrgies d'Occident i, sobretot, d'Orient.¹ És un cant que forma part dels ritus inicials de la litúrgia eucarística, sobretot a Orient, on és present en totes les seves tradicions litúrgiques. Pel que fa a Occident, apareix en la litúrgia gallicana i en la hispànica.² És interessant el testimoni que tenim del cant del trisagi a l'inici de la litúrgia a Orient de part d'un occidental, Avitus de Viena († 518): *Est autem illic consuetudo in ecclesiis nobilium civitatum supplicationem com laude divina inter missarum initia celebrari. I aquesta laus divina és el trisagi, que cita més endavant en grec: Supplicationis vero ipsius imam partem, licet pietati vestrae notissimam, in illo loco, sicuti res postulat, suggerendam putavi: Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος...*³

1. Com a estudi general, vegeu S. JANERAS, «Le Trisagion: une formule brève en liturgie comparée», a R. TAFT i G. WINKLER (ed.), *Acts of the International Congress Comparative Liturgy fifty years after Anton Baumstark (1872-1948), Rome 25-29 September 1998*, Roma, Pontificio Istituto Orientale, 2001, coll. «Orientalia Christiana Analecta», núm. 265, p. 495-562. Vegeu també S. JANERAS, «El Trisagi, una professió de fe biblicolítúrgica al llarg de la Mediterrània», a A. BORRELL, A. de la FUENTE i A. PUIG (ed.), *La Bíblia i el Mediterrani: Actes del Congrés de Barcelona 18-22 de setembre de 1995*, vol. II, Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 297-310. Són sempre profitoses les pàgines de J. M. HANSENS, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, t. III, Roma, Universitat Gregoriana, 1932, p. 96-151.
2. Pel que fa concretament a la litúrgia hispànica, el treball inicial i sempre vàlid és el de L. BROU, «Études sur la liturgie mozarabe. Le Trisagion de la messe d'après les sources manuscrites», *Ephemerides Liturgicae*, 61 (1947), p. 309-334. Cal tenir en compte, també, J. GIBERT, «Il significato cristologico del Trisagio nella messa ispanica», a G. FARNEDI (ed.), *Paschale mysterium: Studi in memoria dell'abate Prof. Salvatore Marsili (1910-1983)*, Roma, Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1986, coll. «Studia Anselmiana», núm. 91, i «Analecta Liturgica», núm. 10, p. 33-53, treball reprès a «Influssi dell'Oriente nella liturgia ispanica», a *Liturgie dell'Oriente cristiano a Roma nell'anno mariano 1987-1988*, Ciutat del Vaticà, Libreria Editrice Vaticana, 1990, especialment p. 846-855; S. JANERAS, «Elements orientals en la litúrgia visigòtica», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, VI (1995), p. 93-127 (altres treballs sobre punts concrets seran citats al lloc corresponent). El trisagi hispànic és certament cristològic, com diu Gibert. Però ho és també en la litúrgia romana i en totes les litúrgies occidentals i orientals, llevat de la tradició bizantina, bé que en aquesta hi ha vestigis d'una interpretació cristològica del trisagi; cf. S. JANERAS, «Les byzantins et le Trisagion christologique», a *Miscellanea liturgica in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro*, vol. 2, Roma, Desclée, 1967, p. 469-499.
3. *Epist. ad Gondebadum regem*, III (PL 59, 210). Avitus esmenta també el cèlebre incís ὁ σαυροθεῖς δι' ἡμᾶς, i afegeix: *quod latine intelligitis dici «qui crucifixus es pro nobis».*

Una descripció molt gràfica del cant del trisagi des de l'ambó, a l'inici de la litúrgia, la trobem en els fets de Constantinoble, l'any 518, que van donar lloc a la commemoració del Concili de Calcedònia.⁴ Testimonia també aquesta pràctica el monjo Job (s. vi), en el seu *Tractat sobre l'encarnació*, resumit per Foci de Constantinoble (s. ix).⁵ També en la tradició siríaca, tant oriental com occidental, segons els comentaristes, a l'inici del *Qurbana* (la litúrgia eucarística), el cantor, al bema o ambó, entona el trisagi.⁶

També en la litúrgia hispànica el trisagi es troba entre els elements inicials de la missa. Aquests són, abans de les lectures:

- *Prelegendum* (equivalent a l'introit romà)
- *Gloria in excelsis* (en les festes)
- Trisagi (en certes solemnitats)
- *Oratio post Gloria*⁷

Aquest és l'ordre, però sorgeix un problema: com és que el trisagi està entre el *Gloria in excelsis* i l'oració *post Gloria*? El trisagi va ser intercalat entre els altres dos elements (glòria i oració) o bé l'oració *post Gloria* va ser unida al conjunt glòria-trisagi? José Janini, que s'ocupa d'aquestes oracions⁸ i en recull l'incipit de les que es troben en els diversos manuscrits, no toca aquesta qüestió, malgrat que a l'inici del seu article diu: «El presente estudio trata de indagar el origen de la costumbre de recitar oración después del *Gloria in excelsis*».⁹

4. Cf. S. JANERAS, «Una celebrazione liturgica tutta particolare a Costantinopoli nel secolo sesto», a B. GROEN i St. HAWKES-TEEPLES, *Inquiries into Eastern Christian Worship: Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgy, Rome, 17-21 September 2008*, Lovaina, París i Walpole (MA), Peeters, 2012, p. 174-187.
5. FOCI DE CONSTANTINOBLE, *Bibliotheca*, edició de R. Henry, vol. 3, París, Les Belles Lettres, 1982, p. 180.
6. Cf. S. JANERAS, «Liturgia e architettura nella antiche chiese siriache», a *Assemblea santa: Atti del VI Convegno Liturgico Internazionale, Bose, 5-7 giugno 2008*, Magnano, Edizioni Qiqajon, 2009, p. 75-97.
7. És així com ho diuen els manuscrits i no pas *post Gloriam*. És a dir, «després de l'himne *Gloria in excelsis*».
8. J. JANINI, «Las oraciones "post Gloria" de la misa mozárabe», *Hispania Sacra*, 36 (1984), p. 579-590.
9. Sobre aquestes oracions hi ha un estudi, malauradament inèdit, de Josep TORRAS, «Les oracions "post Gloriam" de la litúrgia hispànica», que va ser la seva tesina de llicència a Roma, sota la meua direcció. Torras recull i edita vint-i-una oracions *post Gloriam* que considera autèntiques.

Els manuscrits que presenten un trisagi¹⁰ no esmenten el *Gloria in excelsis*, llevat del manuscrit T 5: *Gloria in excelsis Deo... quia tu solus sanctus... in gloria Dei Patris. Amen. Per omnia semper seculorum. Amen. Sanctus Deus...* (trisagi).¹¹ Pel que fa al glòria, el Concili de Braga del 561 no permetia el cant d'himnes extrabíblics,¹² però el IV Concili de Toledo, de l'any 633, en revela l'existència.¹³ Seria, doncs, als inicis del segle VII quan el cant del *Gloria* hauria estat introduït. I és també certament en aquest segle quan s'incorporà el trisagi en la litúrgia hispànica. En quin ordre succeí?

Segons Pérez de Urbel, la primera peça a ser introduïda a la missa seria el trisagi; posteriorment el *Gloria* i, amb aquest, l'oració *post Gloria*.¹⁴ Brou, per contra, és del parer que el *Gloria* i la seva oració van precedir la incorporació del trisagi, el qual hauria estat intercalat entre aquests dos elements, ja que les oracions *post Gloria* fan al·lusió a l'himne angèlic.¹⁵ I aquí Brou insinua una via de solució, en referir-se a les litúrgies orientals, en què el

10. Sigles dels documents:

AL: *Antifonario de León* (L. Brou i J. Vives (ed.), *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, Barcelona, CSIC, 1959, coll. «Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Litúrgica», núm. v, 1; edició facsímil, Barcelona, CSIC, 1953, coll. «Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Litúrgica», núm. v, 2).

JAN: J. Janini, «Officia Silensia. Liber mysticus. I. A Sancta Maria usque ad Ascensionem Domini (Cod. Londres, British Museum Add. 30844)», *Hispania Sacra*, 29 (1976), p. 325-381.

LMS: E. Férotin, *Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes*, París, Librairie de Firmin Didot et Cie., 1912, coll. «Monumenta Ecclesiae Liturgica», núm. 6.

MHS: «Monumenta Hispaniae Sacra».

MM: *Missale mixtum* (PL 85).

S 5: *Silensis 5* = British Museum Add. 30.844 (LMS col. 804-820).

T 5: *Liber mysticus*, Toledo, Biblioteca Capitular 35. 5 (LMS col. 721-738).

T 6: *Liber mysticus*, Toledo, Biblioteca Capitular 35. 6 (LMS col. 738-754).

T 7: *Liber mysticus*, Toledo, Biblioteca Capitular, 35. 7 (LMS col. 754-766).

11. LMS 737. També el *Missale mixtum*, el dia de Pasqua: *Finita Gloria dicantur isti versus: «Sanctus Deus»...* (PL 85, 478-479).

12. Cànon 12; cf. J. VIVES, T. MARTÍN i G. MARTÍNEZ, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona i Madrid, CSIC, 1963, p. 73.

13. Cf. PL 84, 371.

14. J. PÉREZ DE URBEL i J. GONZÁLEZ Y RUIZ ZORRILLA, *Liber commicus*, vol. I, Madrid, CSIC, 1980, coll. «Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Litúrgica», núm. 2, p. cxlvii-cl.

15. Torras, en l'estudi inèdit esmentat, creu que una oració de pentecosta (del ms. Emilianensis 22) té ressons del trisagi per la frase, repetida tres vegades, *Gloria tibi et honor*. Sobre aquesta oració cal destacar «Gloria tibi, Spiritus Sancte, omnipotens Deus, ex Deo Patre procedens...». No deixa de sobtar aquesta expressió —ressò de Jn 15,26: «L'Esperit de veritat que procedeix del Pare» — en una Església que va introduir el *Filioque*.

Gloria va seguit del trisagi.¹⁶ No crec, però, que el trisagi fos intercalat entre el *Gloria* i l'oració, sinó que aquesta darrera és posterior al conjunt *Gloria* + trisagi. L'himne *Gloria in excelsis Deo*, ja en els primers documents que el tenen –les *Constitucions apostòliques* i el *Codex Alexandrinus*–,¹⁷ va seguit d'una sèrie de versets, i és tot aquest conjunt el que va entrar a la fi de l'ofici matinal d'algunes litúrgies orientals, sobretot la bizantina i l'armènia.¹⁸ I a aquest conjunt s'afegí, posteriorment, el cant del trisagi. La litúrgia hispànica acceptà primer el cant del *Gloria*, sense, però, els versets subsegüents, i després –o potser simultàniament?–, sempre al mateix segle VII, el cant del trisagi, com formant un tot; després s'hi incorporà l'oració *post Gloria*, que podia portar aquest nom, perquè el trisagi forma un tot amb el *Gloria*.

FESTES EN LES QUALS APAREIX EL TRISAGI

En la litúrgia hispànica, el cant del trisagi apareix en les festes següents:

Santa Maria (18 desembre): AL, T 7, S 5

Nadal (25 desembre): AL, T 7, S 5

Circumcisió (1 gener): AL, T 7, S 5

Epifania (*Apparitio*) (6 gener): S 5

Diumenge de Pasqua: T 5, MM

Dilluns de Pasqua: T 5

Octava de Pasqua: T 6

Ascensió: T 6

16. L. BROU, «Études sur la liturgie mozarabe. Le Trisagion...», p. 312-314. És sabut que a Orient el *Gloria* és un cant de l'ofici matinal, no pas de la litúrgia eucarística.
17. Cf. B. CAPELLE, «Le texte du "Gloria in excelsis"», *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 44 (1949), p. 439-457.
18. G. WINKLER, «Das Gloria in excelsis und Trishagion und die dem Yovhannes Awjneç'i zugeschriebene. Konziliengeschichte», a E. CARR, S. PARENTI, A.-A. THIERMEYER i E. VELKOVSKA (ed.), *EΥΛΟΓΗΜΑ: Studies in Honour of Robert Taft S. J.*, Roma, Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1993, coll. «Studia Anselmiana», núm. 110, p. 537-569; A. RENOUX, «Le *Gloria in excelsis Deo* de l'Église arménienne», a H.-J. FEULNER, E. VELKOVSKA i R. TAFT (ed.), *Crossroad of Cultures: Studies in Liturgy and Patristic in Honour of Gabriele Winkler*, Roma, Pontificio Istituto Orientale, 2000, coll. «Orientalia Christiana Analecta», núm. 260, p. 603-618; G. DIACONOU, «One of the First Liturgical Hymns of the Eastern and Western Christian Church: the Great Doxology - Gloria in excelsis Deo», *Review of Ecumenical Studies*, 7 (2015), p. 313-335.

Pentecosta: AL

Lletanies: AL

FORMES DEL TRISAGI

El trisagi en la litúrgia hispànica presenta diverses formes: en grec; en grec i llatí; en llatí sol, amb un text breu (les tres aclamacions) o amb un text ampliat o farcit, és a dir, amb una frase després de cada aclamació: Ἅγιος ὁ Θεός, ὁ... / *Sanctus Deus, qui...* En el cas del trisagi grecollatí, acostuma a anar precedit del títol *Agios*. Hi ha un cas (ms. T 7 per a la festa de Santa Maria) en què se separen les dues parts amb els títols corresponents: *Agios* i *Ad Sanctus*. Aquest darrer títol és també el que introdueix el trisagi només en llatí.

1. *Forma breu*

a) Trisagi grecollatí

Es tracta del simple text del trisagi en grec, seguit de la versió llatina, segons el manuscrit T 6 (LMS 740) per al diumenge octava de Pasqua:

Agios o Theos,
 Agios hisquiros,
 Agios athanatos,
 eleison imas.
 Sanctus Deus,
 Sanctus fortis,
 Sanctus immortalis,
 miserere nobis.
 V/ Quoniam confirmata.

b) Trisagi grecollatí amb doxologia

Aquest mateix trisagi grecollatí, sense el verset, però seguit d'una doxologia, que és la pròpia del trisagi grec: Δόξα Πατρί, καὶ Υἱῷ... (no hi ha mai, en aquesta forma, doxologia en llatí), apareix en set manuscrits.

AL	AL	T6	T7	T7	S5	S5
<i>Santa Maria</i> (f. 60v, p. 74)	<i>Circumcisió</i> (f. 81-81 p. 108-109)	<i>Ascensió</i> (LMS 745)	<i>Santa Maria</i> (LMS 756)	<i>Circumcisió</i> (LMS 763)	<i>Santa Maria</i> (LMS 806) ¹⁹	<i>Circumcisió</i> (LMS 814) ²⁰
Agios o Theos,	Agios o Theos,	Agios o Theos,	Agios o Theos,	Agios o Theos,	Agios o Theos,	Agios o Theos,
Agios hyschiros,	Agios hiskiros,	Agios hisquiros,	Agios his[k]iros,	Agios isciros,	Agyos ysciros,	Agios isciros,
Agios athanathos,	Agios athanathos,	Agios athanatos,	Agios a[t]hanatos,	Agios athanatos,	Agios athanathos,	Agios athanatos,
eleyson emas.	eleyson emas.	eleyson emas.	eleyson ymas.	eleyson ymas.	eleyson ymas.	eleyson ymas.
Sanctus Deus,	Sanctus Deus, ²¹	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,
Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,
Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,
miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.
Doxa Patri, keiu.	Doxa Patri, keiu.	Doxa Patri, ke Yhu,	Doxa Patri, che Iu,	Doxa Patri, che Yu,	Doxa Patri, ke iu,	Doxa Patri, ke iu,
keagion Pneumati,	che agion Pneumatim	ke agiu Pneumatim,	che agyon Pneumatim,	che agion Pneumatim,	ke agyon Pneumatim,	ke agion Pneumatim,
kenin keay,	ke nin ke ai,	ke ay,	che [n]yn che ayno,	che nin che ay,	ke nim ke ai,	ke nin che ay,
keistus eonas	ke is tus eonas	kestus eonas	che is tus eonas	che is tus eonas	ke is tus eonas	che is tus eonas
ton eonon.	ton eonon.	eonon.	ton eonun.	ton eonon.	ton eonun.	ton eonon.
Amen.	Amen.	Amin.	Amin.	Amin.	Amin.	Amin.
Agios.	Agios.		Agyos athanatos			Sanctus immor(talis)

c) Trisagi llatí

Per al Dilluns de Pasqua, el manuscrit T 5 (LMS 737) presenta un trisagi breu, només en llatí, amb dos versets del salm 116 i una doxologia, en aquest cas la pròpia de la litúrgia hispànica: *Gloria et honor Patri et Filio et Spiritui Sancto in saecula saeculorum. Amen.*

Sanctus Deus,
 sanctus fortis,
 sanctus immortalis
 miserere nobis
 Laudate dominum²²
 V/Quoniam confirmata est²³
 Gloria et honor.²⁴

2. *Trisagi ampliat o farcit*

a) Trisagi farcit grec

L'Antifonari de Lleó —únic testimoni— té, per a la festa de Pentecosta (AL f. 209v-210, p. 350), un trisagi grec farcit. Presento, en primer lloc, el text grec transcrit en caràcters llatins tal com es troba en l'Antifonari, seguit, frase per frase, del text grec reconstruït.

Agios o theos ho en pyton cherubin catezomenosino nos acatalimtos.
 [Ἅγιος ὁ θεός, ὁ ἐπὶ τῶν χερουβὶμ καθεζόμενος ὁ μόνος ἀκατάληπτος]
 Agios hischiros oh enim psistis doxazomenos fonis angelicis.

19. JAN (p. 334) llegeix: *Agyos o theos, Agios ysciros, Agios athanatos, eleyson ymas. Sanctus fortis, Sanctus immortalis, miserere nobis. Doxa Patri, keiu, keagyon Pneumatim, kenim keai, keistus eonas ton eonon. Amin. Agyos athanathos.*
20. JAN (p. 363-364) llegeix: *Agios o theos, Agios ysciros, Agios athanathos, eleyson ymas. Sanctus Deus, Sanctus fortis, Sanctus immortalis, miserere nobis. Doxa Patri[s], heiu, che agion Pneumatim, che nin che ay, che is tus eonas ton eonon. Sanctus inmortlis).*
21. El text llatí té la mateixa notació neumàtica que el text grec.
22. *Laudate dominum omnes gentes et collaudate eum omnes populi* (Sl 116, 1).
23. *Quoniam confirmata est super nos misericordia eius, et veritas Domini manet in aeternum* (Sl 116, 2).
24. És la forma pròpia de la doxologia breu en la litúrgia hispànica: *Gloria et honor Patri, et Filio, et Spiritui Sancto.*

[Ἄγιος ἰσχυρός, ὁ ἐν ὑψίστοις δοξαζόμενος φωναῖς ἀγγελικαῖς]

Agios athanathos o monos henea spalagnia soter,
[Ἄγιος ἀθάνατος ὁ μόνος ἐν ἐσοπλαγχνία σωτήρ]

eleyson ymas alleluia a e u a.
[ἐλέησον ὑμᾶς ἀλληλοῦῖα ἀλληλοῦῖα]

I. Axihosi chirrie o theos hemon doxaste doxan chetimin amin. Agios.
[Ἄξιος εἶ κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν δέξασθε δόξαν καὶ τιμὴν. Ἀμήν. Ἄγιος]

II. Hosti panata henixusim chepo chinisus imenopion subchirrie.
Eleyson.

[Ὅτι πάντα τὰ ἔθνη ἤξουσιν καὶ προσκυνήσουσιν ἐνόπιόν σου κύριε. Ἐλέησον]

III. Doxa che tihn <...> che i u cheagion p[η]eumatim
[Δόξα καὶ τιμὴ <τῷ Πατρὶ> καὶ Υἱῷ καὶ ἀγίῳ Πνεύματι]

che y cheayn cheistus <...> ton eonon amin.
[καὶ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς <αἰῶνας> τῶν αἰώνων. ἀμήν.]

eleyson ymas. alla.
[Ἐλέησον ἡμᾶς. Ἀλληλοῦῖα.]

El tercer membre del trisagi, *Agios athanatos o monos henea spalagnia soter*, presenta una certa dificultat d'interpretació. Després de la lectura que en feia dom Brou: *ho monos ? aspilos ? soter*, corregida per Gibert, que hi llegia *o monos elea splagna soter*, vaig proposar la solució que em sembla la correcta: *ho monos henea spalagnia soter*, és a dir: *ὁ μόνος ἐν ἐσοπλαγχνία σωτήρ*.²⁵ Aquesta frase, traduïda al llatí, seria: *solus in misericordia Salvator*, expressió que apareix, per exemple, en l'antífona llatina medieval *Media vita*, que conté un trisagi en què es diu: *sancte et misericors Salvator*. I encara en un trisagi que apareix en la *Llegenda àuria* de Iacopo da Varazze, conegut en català com a Jaume de Voràgine (s. XIII), d'acord amb alguns

25. S. JANERAS, «Sobre un Trisagi en grec de la litúrgia visigòtica», *Revista Catalana de Teologia*, 13 (1988), p. 365-369.

manuscrits: *Sancte Deus, sancte fortis, sancte misericors et immortalis*, traduït, en les antigues versions catalanes, per: «Sant Déus, sant fort, sant misericordiós e no-mortal».²⁶

b) Trisagi farcit llatí

Aquest mateix trisagi farcit, però en llatí, apareix en algunes festivitats de l'any, segons els diversos manuscrits.²⁷ En aquest cas, el tercer membre del trisagi «Sant immortal...», en lloc de *ὁ μόνος ἐν εὐσπλαγχνία*, del trisagi grec, té: *qui solus es immaculatus*. Una altra diferència es troba en el tercer dels versets que segueixen el trisagi. En el llatí, aquest verset és tret de l'Apocalipsi (Ap 5, 13), mentre que el verset del text grec correspon a la doxologia habitual i pròpia de la litúrgia hispànica: *Δόξα καὶ τιμὴ τῷ Πατρὶ... / Gloria et honor Patri...*

Un trisagi semblant a aquest – igual en el primer membre i en el tercer – i, per tant, també al trisagi en grec de l'Antifonari de Lleó per a la Pentecosta citat més amunt, el trobem en un manuscrit beneventà, el *Vaticanus Reginensis lat. 334* (s. xi), procedent, segons dom Wilmart, del monestir benedictí de Sora, que dono segons la versió de dom Brou:²⁸

Sanctus Deus, qui sedes super cherubim, solus invisibilis.
 Sanctus fortis, qui Dei Genitricis orationem suscepisti.
 Sanctus immortalis, tu solus immaculatus Salvator,
 miserere nobis, alleluia, alleluia.

EL TRISAGI EN LES «LLETANIES»

Hi ha un altre cas de trisagi farcit, no recollit per Brou, però sí per Gibert, el qual, però, parla d'un text «semblant» al trisagi.²⁹ Es tracta, en canvi, d'un

26. Més endavant torno sobre aquest punt.

27. Vegeu l'esquema a les pàgines següents.

28. Cf. L. BROU, «Études sur la liturgie mozarabe. Le Trisagion...», p. 325-326.

29. «La somiglianza di questo testo con la versione latina del Trisagio ispanico lungo è notevole», i encara: «Il testo sembrerebbe essere un rifacimento del Trisagio in forma di antifona» (J. GIBERT, «Il significato cristologico...», p. 49-50).

autèntic trisagi, com ja vaig demostrar en un treball anterior³⁰ i que reprenc, en part, aquí. L'Antifonari de Lleó presenta (f. 255-256, p. 425-426) una sèrie de responsoris sota el títol *Incipiunt responsuria de letanias de clade dicendi*, seguit d'unes antífones: *Item antiphone de quo suprae* (f. 256-257v, p. 426-428).³¹ Cap al final d'aquesta sèrie d'antífones (f. 257-257v, p. 428), n'hi ha una que és exactament un autèntic trisagi, un trisagi farcit, en llatí:

Sanctus Deus, quem benedicit cherubin et adorat seraphin.
 Sanctus fortis, quem glorificat corus angelorum laudantes.
 Sanctus immortalis, dona nobis ueniam et miserere nobis,
 alleluia, alleluia.

No ha de sorprendre de veure el trisagi en ocasió d'una calamitat, enmig d'una processó de rogatives. En la tradició bizantina el trobem vinculat, per exemple, amb terratrèmols i amb altres tipus de catàstrofes. Entre les explicacions antigues sobre l'origen del trisagi hi ha la narració, recollida per sant Joan Damascè (s. VII-VIII), segons la qual, en temps del patriarca Procle de Constantinoble (ca. 390-446), mentre el poble pregava Déu davant una calamitat que amenaçava la ciutat, «un infant fou endut enlaire, i uns àngels li ensenyaren aquest himne: "Sant Déu, Sant fort, Sant immortal, tingueu pietat de nosaltres". El nen fou retornat al seu lloc i explicà el que havia après. Llavors la multitud es posà a cantar aquest himne, i d'aquesta manera desaparegué la imminent calamitat».³² El *Typikon* de la Gran Església de Constantinoble (s. X) prescriu el cant del trisagi en forma responsorial durant les processons que els dies 1 i 25 de setembre i 6 de novembre commemoren calamitats ocorregudes a la capital.³³

30. S. JANERAS, «Un Trisagi no catalogat de l'antiga litúrgia hispànica», *Miscellània Litúrgica Catalana*, IX (1999), p. 29-32.
31. Encara segueixen unes peticions per la pluja: *Item responsuria de letanias pro plubia postulanda* (f. 257v-258, p. 428-429) i *Item antiphone de quo suprae* (f. 258-259, p. 429-430).
32. JOAN DAMASCÈ, Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, II, 19 (PG 84, 1021); traducció catalana: *Exposició acurada de la fe ortodoxa*, trad. de Manuel Balasch, Barcelona, Proa, 1992, col·l. «Clàssics del Cristianisme», núm. 30, p. 120.
33. J. MATEOS, *Le Typicon de la Grande Église*. Ms. Sainte-Croix, n° 40, Xe siècle, vol. II, Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1963, col. I. «Orientalia Christiana Analecta», núm. 166, p. 6-7, 44-45 i 92-93. Sobre la commemoració de terratrèmols, vegeu també B. CROKE, «Two early Byzantine earthquakes and their liturgical commemoration», *Byzantion*, 51 (1981), p. 122-147, i K. GINTER, «The Trisagion Riots (512) as an Example of Interaction between Politics and Liturgy», *Studia Ceranea*, 7 (2017), p. 41-57. També a Catalunya hi havia hagut el costum de resar el trisagi en moments de calamitats, de forta tempesta o d'algun perill.

AL	T5	T7	S5	S5	MM
<i>Nadal</i>	<i>Pasqua</i>	<i>Nadal</i>	<i>Nadal</i>	<i>Epifania</i>	<i>Pasqua</i>
(f. 71v-72, p. 93-94)	(LMS 737)	(LMS 760)	(LMS 809) ²	(LMS 815)	(PL 85, 479)
Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,	Sanctus Deus,
qui sedes super cerubin	qui sedes super cerubin	qui sedes super cerubin	qui sedes super cerubin	qui sedes super cerubin	qui sedes super cherubim.
solus inuisibilis.	solus inuisibilis.	solus inuisibilis.	solus inuisibilis.	solus inuisibilis.	solus inuisibilis.
Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,	Sanctus fortis,
qui in excelsis glorificaris	qui in excelsis glorificaris	qui in excelsis glorificaris	qui in excelsis glorificaris	qui in excelsis glorificaris	qui in excelsis glorificaris
uocibus angelicis.	uocibus angelicis.	uocibus angelicis.	uocibus angelicis.	uocibus angelicis.	uocibus angelicis.
Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,	Sanctus immortalis,
qui solus es immaculatus	qui solus es immaculatus	qui solus es immaculatus	qui solus es immaculatus	qui solus es immaculatus	qui solus es immaculatus
Saluator,	Saluator,	Saluator,	Saluator,	Saluator,	Saluator,
miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.	miserere nobis.
Alleluia, alleluia, a e u	Alleluia	Alleluia, alleluia, alleluia.	Alleluia, alleluia.	Alleluia, alleluia.	Alleluia.
V/Dignus es, Domine,	V/Dignus es, Domine,	V/Dignus es, Domine,	V/Dignus es, Domine,	V/Dignus Dominus	V/Dignus es Domine
Deus noster,	Deus noster,	Deus noster,	Deus noster,	Deus noster, ¹	Deus noster,
accipere gloriam	accipere gloriam	accipere gloriam	accipere gloriam	<i>accipere gloriam</i>	accipere gloriam
et honorem et uirtutem. ³	et honorem et uirtutem.	et honorem et uirtutem.	et honorem et uirtutem.	<i>et honorem er uirtutem.</i>	et honorem et uirtutem.
Sanctus in.	Sanctus.	Sanctus.	Sanctus.	<i>Sanctus immor (talis).</i>	Sanctus fortis.
V/Quoniam omnes gentes	V/Quoniam omnes gentes	V/Quoniam omnes gentes	V/Quoniam omnes gentes.	<i>V/Quoniam omnes gentes</i>	V/Quoniam omnes gentes
uenient et adorabunt	uenient et adorabunt	uenient et adorabunt	uenient et adorabunt	<i>uenient et adorabunt</i>	uenient et adorabunt

La litúrgia romana també té dies de lletanies o rogatives i a l'edat mitjana també s'hi cantava el trisagi, com testimonia, per exemple, al segle XIII, la *Llegenda àuria* de Iacopo da Varazze, que cita el trisagi per a les lletanies menors: *Sancte Deus, Sancte fortis, Sancte misericors et immortalis*.³⁴ Aquesta pràctica era coneguda també en diverses esglésies de França, on, a més, hom cantava, en el tercer membre del trisagi: *Sanctus immortalis, qui tollis peccata mundi, miserere nobis*.³⁵ El trisagi del *Vaticanus Regimensis 334* esmentat més amunt pertany també a una sèrie d'antífoes processionals de rogatives.

Pel que fa al text, aquest trisagi és molt semblant, idèntic en les dues primeres frases, a un trisagi grec d'Egipte, conservat en un *ostrakon*,³⁶ que en podria ser la font. Presento acarats els dos textos:

Trisagi llatí (AL)

Sanctus Deus, quem benedicit cherubin
et adorat seraphin.
Sanctus fortis,
quem glorificat corus angelorum laudantes.
Sanctus immortalis,
dona nobis ueniam et miserere nobis.

Ostrakon

Ἅγιος ὁ Θεός, ὃν ἀνυμνοῦσι τὰ χερουβιμ
καὶ προκυνουῶσιν οἱ ἄγγελοι.
Ἅγιος ἰχυρός,
ὃν ἐνδοξάζει ὁ χορὸς τῶν ἀσωμάτων ἀγγέλων.
Ἅγιος ἀθάνατος,
ὃ ἐν φάτνῃ τῶν ἀλόγων γνωρισθεὶς ἐλήσων ἡμᾶς.

34. M'he servit del manuscrit 13 (LXIX) de Vic, sense foliar. Com és sabut, hi ha una antiga versió catalana de la *Llegenda àuria* del segle XIV, que tradueix: «Sant Déus, sant fort, sant misericordiós e no-mortal, mercè ayes de nós». Cf. Ch. S. MANEIKIS KNIAZ-ZEH i E. NEUGAARD, *Vides de sants rosselloneses*, vol. II, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana i Rafael Dalmau, 1977, p. 474. És bo de recordar també l'antífona medieval llatina *Media vita*, en la qual es diu: *Sancte Deus, Sancte fortis, Sancte misericors Salvator*. Vegeu el text de l'antífona a G. M. DREVES i C. BLUME, *Analecta Hymnica*, 49 (1961), p. 386-389.

35. Cf. A. GASTOUÉ, *Le chant gallican*, París, 1939, p. 20-25.

36. Cf. F. CABROL, «Ostraka», a *DACL* XIII/1, col. 80; també, amb traducció francesa, a S. PÉTRIDÉS, «Un trotaire byzantin sur un fragment de poterie égyptienne», *Échos d'Orient*, 3 (1899-1990), p. 361-367.

APÈNDIX

Transcripció del grec

És interessant de veure com els manuscrits de la litúrgia hispànica transcriuen els textos en grec. No m'entretindrè a examinar tot el sistema de transcripció ni totes les formes que presenta (de fet, no hi ha un sistema unitari), sinó que em limito a uns pocs casos significatius.

El diftong *ai*, sobretot en la conjunció copulativa *καί*, és transcrit per *e* (*che*, *ke*), o també per *i* (*φωναῖς* = *fonis*). El diftong *ει*, per *i*. L'adverbi *αἰ*, per *ai* o *ay*. La consonant *χ*: *ch*, *c*, *k* o *qu*. La kappa (*κ*): *k* o *ch*. La lletra *ω* és transcrita regularment per *o*, però en el cas de *καὶ Ὑῖϗ*, de la doxologia, els manuscrits transcriuen: *keiu*, *ke lu*, *ke Yhu* i *che Yu*.

L'itacisme en la transcripció de la lletra *η* és constant, bé que escrit *i* o *y*. En el cas del tercer membre del trisagi —*ἐλέησον ἡμᾶς*—, llevat de l'Antifonari de Lleó, a les festes de Santa Maria i de la Circumcisió (folis 60v i 81), que té *emas*, en la resta de casos la *η* és transcrita per *i* (*imas*) o per *y* (*ymas*). En aquest darrer cas (*y* és, pròpiament, la transliteració de la *v*), la traducció seria: «tingueu pietat de vosaltres» (!). És també així (*hymas*) com, de fet, figura en els llibres de la litúrgia romana en l'adoració de la Creu, el Divendres Sant, en què el trisagi és cantat en grec i llatí.